

tası, hâkimin de hükmünün dayanak ve sebebidir. İslâm hukuk literatüründe ispat vasıtalarına "turuku'l-kazâ" veya "esbâbü'l-hükm" adı verilir. Şahitliğin dışındaki ispat vasıtalarına hüccet mi beyyine mi deneceği fakihler arasında tartışmalı olsa da ceza ve hukuk davalarında haklı ortaya çıkaracak her şey delil olabilir. Bunlar arasında şehâdet, yemin, yeminden nükûl, yazılı belgeler, emâre ve karîneler, kasâme ve hâkimin şahsî bilgisi yer almaktadır (bk. İSBAT). Hâkimler bazı durumlarda bilirkişilerin görüş ve mütalalarını hükümlerine dayanak yapabilirler. İslâm hukukunda ispat külfeti kural olarak davacıya, yemin de davalıya aittir (İbn Mâce, "Aḥkâm", 7).

Hâkim, muhâkemeyi tamamladıktan sonra ortaya konan delillerin kendisini yönelttiği sonuca uygun şekilde hükmünü verir ve bunu taraflara bildirir. Yargılama sonunda hâkim gerekçesiyle birlikte hükmü içeren bir mahkeme kararı (İlâm) düzenleyip taraflara birer nüsha verir. Kaynaklar, İslâm tarihinde erken dönemlerden itibaren mahkeme kararlarının kayıt ve tescil edildiğine ve bu geleneğin giderek daha sistemli hale gelip kurumlaştığına dair zengin bilgiler içermektedir (Atar, s. 138-145). Hukuk davalarında davayı kaybeden kişinin hükmün gereğini kendiliğinden yerine getirmemesi halinde cebrî icraya gidilir ve yetkili kamu organları eliyle mahkeme hükmü icra edilir. Cezaların infazı da aynı şekilde hâkim veya yetkili makam tarafından yapılır. Haneî fakihleri mahkemeye duruşma için gelmeyen, temsilci de göndermeyen şahıs aleyhine hükmü verilmesini savunma hakkının kullanılmasına imkân vermeyen bir usul olduğundan doğru bulmazlar. Bunun için de mahkemenin davetine mazetsiz uymayanların zorla celbedilmesini, bu da mümkün olmazsa hâkim tarafından bir vekil tayin edilerek onun huzurunda hüküm verilmesini önerirler. Hâkim hükmünü verdikten sonra delillerde bir değişiklik, hükme tesir edecek bir fazlalık veya noksanlık ortaya çıkmamışsa, hâkim de yanıldığına kani bulunmuyorsa onun açısından dava kesinleşmiştir ve bu davayı yeniden ele alması câiz değildir. Ancak bu karar üst bir mahkemeye temyizen incelenmek üzere gönderilebilir. Üst mahkeme davanın usulüne uygun olarak karara bağlandığını görürse tasdik eder, aksi halde hükmü bozar ve davaya yeni baştan bakılır.

Yargılamanın sağlıklı bir şekilde yapılması ve verilen hükmün isabetli olması

bakımından hâkimin görevi esnasında uyması gereken bazı kurallar (âdâbü'l-kâdî) vardır. Meselâ hâkimin muhâkeme esnasında alışverişte bulunması, şaka yapması, taraflardan hediye alması, birinin davetini kabul etmesi mahkemenin tarafsızlığını ve saygınlığını gideren davranışlar olarak görülür. Hâkim muhâkeme esnasında her hususta taraflara karşı âdil ve eşit davranmalı, öfke, keder, aşırı açlık, susuzluk ve uyku galebesi gibi sağlıklı düşünmeyi engelleyecek durumlarda hüküm vermemelidir.

Hâkimler hukukî ihtilâfları çözümlerken nasların açık hükümlerine uyarlar; hakkında nas bulunmayan veya farklı icthadlara elverişli nasların bulunduğu meselelerde icthad ehliyetini haizse kendi icthadlarına, değilse mevcut bir icthada göre hüküm verirler. İslâm'ın ilk devirlerinde bu usul yaygınken ve herhangi bir probleme yol açmazken ülkenin iyice genişlediği II. (VIII.) yüzyılın ortalarından itibaren farklı bölgelerdeki değişik uygulamalar hukukî istikrarı zedeleyecek boyuta ulaştı. Bunun üzerine Abbâsî devlet adamları İbnü'l-Mukaffa', yargı birliğini sağlamak amacıyla hukukun tedvinini önermişse de bu gerçekleşmedi; ancak Ebû Yûsuf'la birlikte başlayan kâdîkudâtılık uygulaması ve hukuk ekollerinin oluşumu ihtiyacı büyük ölçüde karşılamış oldu. Bu aynı zamanda yargının yürütmeden ayrılması anlamına da geliyordu. Bununla birlikte mezhepler arası iktidar ve etkinlik mücadelesi yargı kurumlarını da doğrudan etkiledi. Mezheplerin teşekkülünden sonra kadılar belli bir mezhebe tâbi olarak, icthad yetkisini ve takdir hakkını da o mezhebin genel esaslarına bağlı kalarak kullandılar. Mezhep içinde muhtar ve müftâ bih görüşleri oluşturan tedvinlerin yapılması mevzî de olsa yargı birliğini sağlamaya hizmet etti. Meselâ Abbâsîler'de mezheplerin güç kazanmasına paralel olarak bazı değişimler görüldü de çoğunluk itibarıyla Haneî, Endülüs Emelîleri'nde Mâlikî mezhebi, Fâtımîler devrinde Mısır'da Şîî-İsmâîlî, Eyyübîler'de genellikle Şâfiî, Memlûkler'de dört Sünnî mezhebin, Osmanlı Devleti'nde de Haneîliğin âdeta resmî mezhep gibi kabul görmesi kanun önünde eşitliği ve istikrarı sağlayan önemli bir unsur oldu. Osmanlılar'da idare ve ceza sahalarında çıkarılan kanunnâmeler, medenî hukuk alanında XIX. yüzyılın ortalarında çıkarılan Mecelle de bu amaca hizmet etti (ayrıca bk. KADI; MAHKEME).

BİBLİYOGRAFYA :

- Müsned*, II, 287-288; Müslim, "Aḥzîye", 4, 16; Ebû Dâvûd, "Aḥzîye", 1; İbn Mâce, "Aḥkâm", 1, 3, 7, "Züh'd", 1; Tirmizî, "Aḥkâm", 1, 2, 5; Nesâî, "Âdâbü'l-kuḏât", 36; İbn Sa'd, *eṭ-Tabakât*, Leiden 1917, VII/2, s. 48, 68, 74, 82; Mâverdî, *el-Aḥkâmü's-sultâniyye*, Kahire 1909, s. 12-13, 55, 60-66; Ebû Ya'la el-Ferrâ, *el-Aḥkâmü's-sultâniyye* (nşr. M. Hâmid el-Fıkî), Kahire 1938, s. 49-57; Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, II, 289; Se-rahsî, *el-Mebsût*, XVI, 72, 76, 79; Sadrüşşehîd, *Şerhu Edebi'l-kâdî* (nşr. Muhyî Hilâl es-Serhân), Bağdad 1397-98/1977-78, I-IV; Kâsânî, *Bedâ'î'*, VII, 2, 11, 13, 14; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, Beyrut 1968, IX, 107; İbn Ebû'd-Dem, *Edebü'l-kazâ* (nşr. Muhyî Hilâl es-Serhân), Bağdad 1404/1984, I-II; Abdullah b. Mahmûd el-Mevsîlî, *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr* (nşr. Muhsin Ebû Dakika), Kahire 1370/1951, II, 82; Burhâneddin İbn Ferhûn, *Tebşîratü'l-hükkâm* (nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), Kahire 1406/1986, tür.yer.; Şîrbînî, *Muğni'l-muhtâc*, IV, 371-373; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr* (Kahire), V, 351-352, 372, 419; *Mecelle*, md. 1784-1790, 1802, 1811, 1837-1840; E. Tyan, *l'Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, Paris 1938, I, 418; Abdülhâkîm el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye*, I, 263, 264, 271; Ali Himmet Berki, *İslam Şeriatında Kaza*, Ankara 1962; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, V, 506; Fahrettin Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, Ankara 1979; İsmâ Muhammed Şebârû, *el-Kazâ' ve'l-kuḏât fi'l-İslâm: el-Asrû'l-Abbâsî*, Beyrut 1983, s. 11, 13, 15; Abdülkerim Zeydân, *Nizâmü'l-kazâ*, Bağdad 1984; Ahmed Muhammed el-Müleycî, *et-Nizâmü'l-kazâ'iyü'l-İslâmî*, Mısır 1984; Bilmen, *Kamus*², VIII, 204-205, 240, 241; Muhammed Abdurrahman el-Bekr, *es-Sultatü'l-kazâ'iyye ve şahsiyyetü'l-kâdî*, Kahire 1408/1988; Mohammed Muslehuiddin, *Judicial System of Islam Its Origin and Development*, Pakistan 1988; Abdurrahman İbrâhîm, *el-Kazâ' ve nizâmüh fi'l-Kitâb ve's-Sünne*, Mekke 1989; Abdülhamîd Rifâî, *el-Kazâ'ü'l-idârî beyne's-şerî'a ve'l-kânûn*, Dimaşk 1989, s. 75; Hamidullah, *İslâm Peygamberi* (Tuğ), II, 847, 864-865; Muhammed ez-Zühaylî, *Târîhu'l-kazâ' fi'l-İslâm*, Dimaşk 1995; Hâşim Cemil Abdullah, "İslam Hukukunda Yargı Kararlarının Temyizi" (trc. Yunus Apaydın), *EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 4, Kayseri 1990, s. 383-400.

FAHRETTİN ATAR

Osmanlı Devleti'nde Kazâ. Osmanlı Devleti'nde icra ve sınırlı bir teşrî ile birlikte kazâ yetkisini de şahsında toplayan padişahların ilk dönemlerde kazâ yetkisini nâdiren bizzat kullandıkları (Heyd, *Studies*, s. 227), kural olarak ise tayin ettikleri kadılar eliyle yürüttükleri bilinmektedir. Bunun için de kadılar, padişahın yargılama yapmak ve hüküm vermek üzere yetkili kıldığı vekilleri olarak görülmüş, kadıların nâib tayin etmeleri de ancak bu konuda yetkili olmaları kaydıyla mümkün olmuştur (*Mecelle*, md. 1800, 1805).

Osmanlı kazâ sisteminin merkezinde, önceki İslâm devletlerindeki nisbetle

KAZÂ

daha geniş yetkilerle donatılmış bulunan kadı yer alır (bk. KADI). Osmanlı kayıtlarında kadı yerine "hâkim, hâkimü'l-vakt, hâkimü'ş-şer" tabirleri de kullanılır, "ve-lâyet-i kazâ" terkihi ise yargılama yetkisini ifade eder. Bu yetki sadece hüküm vermeye şâmilidir; genel siyaseti kapsamadığı gibi açıkça belirtilmemişse infaz yetkisini de kapsamaz. Kadının tayin edildiği coğrafi bölgeyi ifade eden kazâ kelimesi sonradan idarî bir birimin adı da olmuştur. Kadılar, tayin edildikleri bölgenin genişliğine veya iş yoğunluğuna bağlı olarak kadı yardımcıları (nâib) tayin edebilir. Yargılama sürecinde kassâm, şühûdü'l-hâl, kâtip, muhızır gibi mahkeme görevlileri de belli görevler ifa ederler.

Abbâsîler'deki kâdîkudâtîliğin devamı sayılabilen ve diğer İslâm devletlerindeki ordu kadılarına göre daha geniş görev alanı bulunan kazaskerlik kurumu Osmanlı kazâ sistemi içinde önemli bir yere sahiptir. Başlangıçta askerî sınıfın belli ihtilâflarına bakmak üzere I. Murad zamanında kurulmuş bulunan kazaskerlik, Fâtih Sultan Mehmed döneminde Rumeli ve Anadolu kazaskeri şeklinde ikiye çıkarılmış ve kadıları tayin yetkisi esasen padişaha ait olmakla birlikte o bu yetkisini kazaskerlere bırakmıştı. XVI. yüzyıl ortalarına kadar ilmiye sınıfının en yüksek makamı olan kazaskerlikler, mevleviyet denilen büyük kadılıklar da dahil ülkedeki bütün kadı tayinlerini yapardı. Protokolde Osmanlı başşehirinin bulunduğu Rumeli kazaskerliği önde idi. Kuzey Afrika ve Kırım ona bağlanmış, Rumeli kadılıkları dokuz, Anadolu kadılıkları on, Mısır kadılıkları altı derece halinde düzenlenmişti (Uzunçarşılı, s. 92). Yavuz Sultan Selim'in doğuya ve güneye seferleri sonucunda devletin genişlemesi sebebiyle üçe çıkarılarak Diyarbakır merkezli bir Arap ve Acem kazaskerliği kurulmuşsa da bu kısa süre sonra kaldırıldı (İpşirli, *Osmanlı Devleti Tarihi*, I, 268). XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra şeyhülislâmlığın ağırlığının artmasıyla büyük kadılıklara tayin şeyhülislâmlarca yapılmaya başlandı. Yine bu dönemden itibaren kadıların Hanefî mezhebinden tayin edilmesi, yargı bölgesinde hukuk güvenliğini ve kanuniliği gerçekleştirmede önemli bir katkı sağladı. Diğer mezheplerin ağırlıkta olduğu Mısır ve Suriye gibi yerlerde ise bazı farklı görüşlere rağmen bir Hanefî başkanlığında başka mezheplerden de kadı (nâib) tayin ediliyor ve davalar halkın kendi mezhebine göre karara bağlanıyordu (krş. Gibb – Bowen,

1/2, s. 123; Aydın, *Osmanlı Devleti Tarihi*, II, 409).

Osmanlı Devleti'nde kazâ faaliyeti, esas olarak "meclis-i şer" adı da verilen kadı mahkemesince veya şer'î mahkemece yürütülmekle birlikte Dîvân-ı Hümâyün başta olmak üzere çeşitli divanların da belli alanlarda yargılama yetkisine sahip olduğu bilinmektedir. Ayrıca ülkede geçici bir süre için bulunan gayri müslimlerin (müste'men) kendi aralarındaki ihtilâflara konsolosluk mahkemelerinin, zimmî konumundaki gayri müslimlerin kendi aralarındaki ihtilâflara da cemaat mahkemelerinin bakma yetkisi vardı. Ehl-i örfün reâyâyâ yaptığı zulümler ve devlet güvenliğine ilişkin davalar yani mezâlim davaları mahallî kadı mahkemeleri, müfettişler, eyaletleri ziyaretleri esnasında vezirlerin teşkil ettiği divanlar veya bizzat Dîvân-ı Hümâyün'ca dinlenebilirdi. Beylerbeyiler veya valiler, eyaletlerindeki sipahiler yahut diğer timar mutasarrıflarıyla ilgili davalara bakmak üzere kendi divanlarını kurarlardı ve azil dahil çeşitli disiplin cezaları verirdi. Beylerbeyilere tanınan dava dinleme yetkisi imparatorlukta askerî alaylara ve esnaf loncalarına da verilmişti. Öte yandan mimarbaşının ve çarşı pazarı denetlemekle görevli muhtesib veya ihtisab ağasının da çeşitli kazâî yetkileri vardı (Heyd, *Studies*, s. 221-222, 229 vd.; *EP* [İng.], VII).

Osmanlı kazâ sisteminde klasik dönemde temyiz kurumu mevcut olmamasına rağmen kadıların verdiği kararları istinaf veya temyiz benzeri bir yolla incelemek ve gerektiğinde bozmak üzere Dîvân-ı Hümâyün görevlendirilmisti. Yargı denetimi dışında yargı işinde üst mahkeme niteliğinde çalışan divandaki kazaskerler şer'î hukuku, vezîriâzam ve diğer ehl-i örf üyeleri örfi hukuku ilgilendiren davalara bakarlardı. Vezîriâzam, Dîvân-ı Hümâyün toplantısından sonra kendi konağında ikinci divanını toplayıp Dîvân-ı Hümâyün'da sonuçlandırılmamış veya görüşülmesine ihtiyaç duyulmamış işleri karara bağlardı. Genellikle örfî davaların dinlendiği tahmin edilen bu divanda davalar vezîriâzamin yetkisi dışında ise duruma göre Dîvân-ı Hümâyün'a, kazaskere veya İstanbul kadısına gönderilirdi. Vezîriâzamin bir de cuma günü erkenden kendi konağında kazaskerlerin iştirakiyle kurduğu cuma divanı vardır. Huzur mürafaası denen bu divanda sadece dava dinlenir, örfî davalar vezîriâzam, şer'î davalara kazaskerler bakardı (Mumcu, s. 142-148). İstanbul, Galata, Eyüp ve Üs-

küdar kadılarının katılımı ile toplanan çarşamba divanında ise daha çok İstanbul tüccarının davaları görüşülürdü.

Kazaskerler, Dîvân-ı Hümâyün'da vezîriâzamin görevlendirmesiyle şer'î davalara bakmaktan başka haftanın beş günü kendi konaklarında kurdukları divanda genellikle askerîlerin davalarına bakarlardı. Osmanlı kullanımında askerî terimi ordu mensuplarının yanı sıra ücretlerini devlet hazinesinden alan kamu görevlilerini içine alan daha kapsayıcı bir anlama sahiptir. Askerî sınıfın miras davalarına da kazaskerler bakmaktaydı.

Adı geçen bu organlara rağmen kadı mahkemeleri ülke genelinde yargının asil eksenini oluşturduğundan geneli itibarıyla devletin yargı fonksiyonu bu mahkemelerce yerine getirilirdi. Kadı mahkemesinin üzerinde Dîvân-ı Hümâyün'dan başka üst bir adalet kurumu yoktu. Kadılıklar mevleviyetlerle kazâ ve sancak kadılıkları diye iki kısma ayrılmıştı. Mevleviyetler Haremeyn, bilâd-i hamse, mahreç ve devriye olarak dört öbeğe. Kazâ kadıların görevlendirildikleri yerin sadece kazâî işlerine değil ayrıca idarî, beledî ve noterlik hizmetlerine de bakıyordu. Sancak ve eyalet kadıları ise buralarda görevli sancak beyi veya beylerbeyi ile iş birliği halinde görev yapıyordu (İpşirli, *Osmanlı Devleti Tarihi*, I, 264-265). Önceki İslâm devletlerinin çoğunda kadılar şer'î hukuku, mezâlim mahkemeleri de örfî hukuku uygularken Osmanlılar, bütün mahkemeler için geçerli tek ceza kanunnâmesi koyarak bu ikiliği kaldırmaya çalıştılar. Bunun için de Osmanlılar'da kadılar Memlûkler'dekine benzer şekilde hem şeriatı hem kanunu uygulamakla yetkili ve görevliydi (Heyd, *Studies*, s. 215-216).

Osmanlı hukukunun ana kaynağını teşkil eden fıkhta nazarı olarak toplu hâkimli mahkeme de mümkün olmakla beraber (*Mecelle*, md. 1802) uygulamada Osmanlı mahkemesi tek hâkimlidir ve verdiği kararlar kesindir. Yargılamada İslâm hukukunun klasik doktrinindeki usul hâkimdir. Ceza ve hukuk davası ayırımı yapılmayıp usulüne uygun şekilde açılmış dava ispat edildiğinde davacı lehine (kazâ-yi istihkâk), değilse aleyhine (kazâ-yi terk) sonuca bağlanır ve bir i'lâm-la taraflara duyurulur. Yargılama alenî olur; "şühûdü'l-hâl" denilen bir grup güvenilir insan yargılama esnasında mahkemede hazır bulunur ve kadının düzenlediği belgenin altında bunların isimlerine yer verilir. Yargılamada sade ve kısa sürede sonuç alacak bir usulün izlenmesi esastır. *Mecelle* öncesi dö-

nemde yazılı delillerin doğruluğu şahitlerle ispatlanmadıkça kabul edilmiyordu. Bunun gerekçesi düzenlenecek sahte belgelerle mahkemenin yanıltılması ihtimaliydi.

Kadı fıkıh kitaplarına, kanunnâmelere, defterlere, padişah fermanlarına ve fetvalara dayanarak hüküm verirdi. 1004 (1596) yılı adaletnâmesinde (İnalçık, *TTK Belgeler*, II [1965], s. 105), Kanûnî Sultan Süleyman devrinde padişah kanunnâmelerinin her şehirdeki kadı mahkemesine gönderildiği belirtilir. Kadının belli bir mezhebe göre hüküm vermesi, mezhebin mutebar kitaplarına bağlılığı aynı zamanda yargılamada kanuniliği sağlamaktaydı. Yargı kararının uygulanması ise ehl-i örf aitti. Kadı ile ehl-i örf arasında sıkı bir iş bölümü ve yardımlaşma mevcut olup kanunnâmelerde yargı yetkisinin kadıya, hükmün infazının ehl-i örf aittir olduğu sıkça vurgulanmış ve hâkim kararı olmadan ehl-i örfün herhangi bir ceza, hatta küçük bir para cezası bile kesmeyeceği belirtilmiştir (bk. EHL-i ÖRF). Ancak yargı kararını ehl-i örfün uygulayacak olması zaman zaman bazı suistimallere de yol açmıştır (*EJ²* [İng.], VI, 5).

Osmanlılar'da gerek halk gerekse devlet bürokrasisi nezdinde bir meselenin dinî ve fikhî hükmünü açıklama faaliyeti olan fetva, dolaylı biçimde de olsa kazâyı denetlemesi ve onun için bilgi kaynağı teşkil etmesi, birçok hukukî ihtilâfı yargı yoluna başvurmadan çözüme kavuşturarak yargının yükünü hafifletmesi yönleriyle kazâ ile sıkı bir etkileşim ve iş birliği içinde olmuş, vilâyet, sancak ve kazâ gibi idarî birimlere ayrıca müftüler tayin edilmiştir (bk. FETVA).

Osmanlı Devleti'nde tarafların mahkemelerde yaygın olarak vekiller tarafından temsil edilmesi günümüzdeki anlamıyla avukatlığa tekabül etmez. Fakat XVI. yüzyıla ait bir belge, bazı davaların ücret karşılığı yarı profesyonel bir grup teşkil eden temsilcilerce takip edildiğini ve bunların bazan dava vekili olarak adlandırıldığını, buna rağmen yalancı şahit ayarlamak ve adaletin işleyişini ifsat etmek için bazı taktikler kullanan bu kişilerin hükümetin mahkemelerden uzak tutmaya çalıştığını gösterir (İnalçık, *TTK Belgeler*, II [1965], s. 99; *EJ²* [İng.], VI, 5). Nâdir bazı durumlarda ise vekiller davaya kabul edilmiştir.

Tanzimat'a kadar tabii seyri içinde gelişme gösteren Osmanlı yargı sisteminin bu dönemden sonra köklü değişikliklere

uğradığı görülür. Bunların bir kısmı 1840'ta ticaret mahkemelerinin kurulması, şer'iyye mahkemelerinin yanında 1847'de nizâmiye mahkemelerinin tesisi ve giderek yetkilerinin artması, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye, Şûrâ-yı Devlet ve Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye kurularak üst mahkeme, temyiz ve istinafin kurumlaşması gibi yapısal reformlar şeklinde, diğer bir kısmı da 1858 tarihli Kanunnâme-i Arâzî, 1869-1876 tarihleri arasında yayımlanan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, 1917 tarihli Usûl-i Muhâkeme-i Şer'iyye ve Hukûk-ı Âile kararâmeleri gibi millî veya deniz ve kara ticareti kanunu, ceza kanunu, ceza ve hukuk yargılamaları usul kanunu gibi Batı hukukundan iktibas yoluyla kanunlaştırmalara gidilmesi tarzında oldu. Bu ikili yapı Cumhuriyet döneminde şer'iyye mahkemelerinin kaldırılmasıyla (1924) tekleştirildi.

BİBLİYOGRAFYA :

Mecelle, md. 1784, 1785, 1800, 1802, 1805; Ali Haydar, *Düerü'l-hükkâm*, İstanbul 1330, VI, 604-805; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye* (İstanbul 1330), İstanbul 1995, I, 257-289; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, tür.yer.; H. A. R. Gibb - H. Bowen, *Islamic Society and the West*, London 1969, I/2, s. 114-138; U. Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford 1973, tür.yer.; a.mlf., "Some Aspects of the Ottoman Fetva", *BSOAS*, XXXII (1969), s. 36-56; Ahmet Mumcu, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Ankara 1976; M. Kemal Özergin, "Rumeli Kadılıkları'nda 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1976, s. 251-309; Abdülaziz Bayındır, *İslam Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İstanbul 1986; İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Ankara 1994; Turan Gökkçe, "934 (1528) Tarihli Bir Deftere Göre Anadolu Vilayeti Kadılıkları ve Kadılan", *3 Mayıs 1944: 50. Yıl Türkçülük Armağanı* (haz. İsmail Aka v.dğr.), İzmir 1994, s. 77-94; a.mlf., "Anadolu Vilayetine Dair 919 (1513) Tarihli Bir Kadı Defteri", *TİD*, sy. 9 (1994), s. 215-259; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, İstanbul 1995, II, 59-73; Mustafa Şen-top, *Şer'iyye Mahkemelerinde Temyiz ve İstinaf: XIX. ve XX. Yüzyıl* (yüksek lisans tezi, 1995), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukukunda Kanun Yolları* (doktora tezi, 1996), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara 1996; Mehmet Akman, "Osmanlı Ceza Muhakemesi Hukukuna Hâkim Olan İlkeler", *Osmanlı*, Ankara 1999, VI, 470-477; M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 1999, s. 77-96, 140, 426-435; a.mlf., "Osmanlı'da Hukuk", *Osmanlı Devleti Tarihi* (nşr. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1999, II, 373-438; Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", a.e., I, 139-279; a.mlf., "Osmanlı Devletinde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)", *TTK Belleteri*, LXI/232 (1988), s. 232, s. 597-700; Tayyib Gö-

bilgin, "XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü", *TTK Bildiriler*, IV (1952), s. 433-444; Halil İnalçık, "Adaletnâmeler", *TTK Belgeler*, II (1965), s. 49-145; a.mlf., "Mahkeme", *İA*, VII, 149-151; a.mlf., "Mahkama", *EJ²* (İng.), VI, 3-5; R. C. Jennings, "The Office of Vekil (Wakil) in 17th Century Ottoman Sharia Courts", *St.J.*, XLII (1975), s. 147-169; Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli 'Tarik-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kânunnâmesi", *TAD*, XIV/25 (1982), s. 139-161; B. D. Macdonald, "Kazâ", *İA*, VI, 493-494; Pakalın, II, 223-228.

▲ FETHİ GEDİKLİ

KAZA

Osmanlılar'da kadının yetki alanını ifade eden idarî birim.

Bugünkü idarî teşkilâtta ilçenin karşılığı olan kazâ, Osmanlılar'da hem kadının idare bölgesini hem de bu bölgeyi tanımlayan coğrafi bir terim özelliği gösterir. Osmanlı öncesinde Selçuklular'da bu ad altında idarî bir birim bulunmamaktadır. Tamamen Osmanlılar'a has bir idarî yapılanma olan kazanın coğrafi bir bütünlüğe sahip idarî bölge haline gelişi XVII. yüzyıldan itibaren tam olarak belirginleşmiştir. Selçuklular'da kadı bir idarî birimde (subaşılık, Osmanlı sancağının eş değeri) sultanın nâibi ve subaşının yanında yer almaktaydı ve özel bir bölgesi yoktu. Bu idarî birim geniş olur ve kadı bu sahanın her yerine ulaşamıyorsa o takdirde buralara nâiblerini gönderirdi. XII-XIV. yüzyıllarda kadı yetki alanı sebebiyle bir bakıma söz konusu idarî birimle özdeş gibiydi. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde de bu durum sürdü. XV. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin giderek genişlemesi, sancak denilen askerî nitelikteki idarî birimlerin çoğalması ve bir kadının bütün bir sancağa ait kazâ işleri görememesi sebebiyle kaza bölgeleri kadıların da sayılarının artmasına paralel olarak çoğalmıştır.

Bazı eski geniş kadılık sahalarından yeni kazalar ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda XVI. yüzyıldan itibaren, sancağın timar sistemiyle ilgili bir idarî bölümü olan ve aynı zamanda coğrafi bir bütünlüğü bulunan nahiy / vilâyetlerin hukukî işleri görece bir kadıya havalesiyle kaza ve nahiy gibi biri hukukî, diğeri askerî iki idarî tanımlama kayıtlarda yer almaya başlamıştır. Daha sonra giderek kadının yetki alanına dahil bir veya birkaç nahiy kaza şeklinde belirli bir coğrafi esasa kavuşmuştur. Özellikle XVII. yüzyıldan itibaren timar sisteminin önemini kaybetme-